

Haški krivolov — analiza dokaza o ciljevima zajedničkoga zločinačkog pothvata u predmetu IT-04-74, autora prof. Miroslava Tuđmana, predstavlja izniman doprinos u istraživanju tematike rata u Bosni i Hercegovini te rada Haškog suda, i zasigurno će biti poticaj drugim povjesničarima i analitičarima za daljnje izučavanje ovoga važnog i zanimljivog područja.

• *Lucija Zadro*

100. obljetnica pravaške saborske interpelacije 1918.—2018. Grozote u Odesi 1916.—1917., prir. Ante Čuvalo, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Crolibertas Publishers, Zagreb — Chicago, 2018., 213 str.

U kontekstu obilježavanja različitih događaja iz Prvoga svjetskog rata, osjetila se potreba da se obnovi zanimanje i za raspravu o tome što se dogodilo u Odesi tijekom 1916. i 1917. godine, sa zarobljenim vojnicima koji nisu htjeli pristupiti jugoslavenskim dobrovoljačkim postrojbama. Zahvaljujući trudu Ante Čuvala, u međunarodnoj literaturi često citiranom po djelu *The Croatian National Movement 1966—1972* (New York 1990), objavljena je knjiga koja se bavi tom, još uvijek nedovoljno istraženom temom. U njoj je ponovo otisnuta saborska interpelacija pravaškoga zastupnika Aleksandra Horvata, u kojoj se hrvatska javnost prvi put upoznala s dramatičnim zbivanjima u dalekoj Odesi (str. 19-61). Usto su priložena poslijeratna svjedočenja zarobljenika Milana Špoljareca (str. 65-72) i Antona Špehara (str. 169-190), bibliografija objavljenih tekstova koju je sastavio Ivan Miletić (str. 193-199), članak povjesničara i knjižničara, američkoga Hrvata Đure Grlice, »Okolnosti stradanja hrvatskih vojnika i časnika u Odesi 1916.—1917.« (str. 83-160), utemeljen na dobrom poznavanju historiografskih radova o naslovnoj temi, a prvi je put objavljen 1984. u čikaškom tjedniku *Danica*, te pogovor iz pera priređivača (str. 201-202). Ivo Banac na-

pisao je predgovor pod naslovom »Najava naravi Jugoslavije: pravaška saborska interpelacija iz srpnja 1918.« (str. IX-XV). U tom je tekstu osobito istaknut slučaj Krležina proturječnoga prikaza krvavih zbivanja u Odesi; prvo napada politički krug frankovačkih pravaša, koji su o tom slučaju prvi progovorili u Saboru, a zatim i naknadnog prozivanja karadorđevićevskih vlasti, upravo parafrazom pravaških riječi o masakru hrvatskih vojnika *en masse*. Na kraju su priložene recenzije knjige koje su napisali Vinko Grubišić i Dinko Čutura (str. 205-213). Takva kompozicija čitatelju nudi dovoljno obavijesti da stekne uvid u razmjere tragičnih događaja. Knjiga sadržava i neke manje pogreške. Fotografija na str. 60 zasigurno ne odgovara sazivu Hrvatskoga sabora iz 1918., a trebalo bi ispraviti i prezimena dvojice emigranata u Rusiji, jer je riječ o Tumi, a ne Rumi, te o Garapiću, a ne Gariću (str. 109).

Srbijanska vlada dobila je dopuštenje od Antante i carskih vlasti u Rusiji da može organizirati dragovoljačke postrojbe iz redova vojnih zarobljenika po ruskim logorima i s njima popuniti srpsku vojsku, koja se 1916. suočavala s ozbiljnim problemima. No još prije toga dio habsburških Srba prešao je u srpsku vojsku i položio prisegu srpskom vladaru, pokazujući tako, slijedom etničkoga načela, lojalnost Srbiji. Slučaj u Odesi odnosio se na zarobljenike austro-ugarske vojske iz redova različitih pukovnija — hrvatskih, slovenskih i bosansko-hercegovačkih, a jednim manjim dijelom i čeških — koje je ruska vojska zarobila na bojištu, ili su bez borbe pobjegli na rusku stranu. Iz toga kontingenta — prema ve-

ćini pisaca riječ je, otprilike, o 200.000 vojnika — srpska je vlada, uz promidžbenu akciju predstavništva Jugoslavenskog odbora u Petrogradu, nastojala stvoriti »dobrovoljačku diviziju« koja je u početku nosila isključivo srpski naziv. Predstavnici Jugoslavenskog odbora nagovarali su zarobljenike da pristupe toj diviziji, a sve ostalo bilo je prepušteno srpskom vojnom zapovjedništvu. Nagovori nisu urodili očekivanim plodom, pa se krenulo drugim metodama. Nakon što se prešlo na prinudno novačenje u redove srpske vojske, među zarobljenicima je izbilo više nemira. Srpski su oficiri priznali da je došlo do »pobune« i »incidenata« u kojima je, prema njihovim iskazima, stradalo dvadesetak vojnika. Otpor je brzo slomljen, a došlo je i do pogubljenja; leševi žrtava, prema različitim svjedočanstvima, bacani su u Crno more ili anonimno pokapani po lokalnim poljanama, a veći broj vojnika izložen je torturi. Trebalo je proći vremena da se u domovini progovori o tragičnim sudbinama vojnika koji se nisu dali prisilno regrutirati.

U obrazloženju saborske interpelacije iz ljeta 1918., Hrvat je posebno iznio iskustva pojedinih vojnika, uglavnom seljaka i pripadnika nižih građanskih slojeva, koji su se vratili u domovinu i zatim svjedočili o proživljenim strahotama. Povratnici su mu govorili što su sve doživjeli u Odesi, ukazujući na nedolična ponašanja srbijanskih oficira, uz batinaško asistiranje pojedinih kozačkih vojnika i čeških dragovoljaca. Napose su, u interpelaciji, za nasilja prozvani »vojnici grčko-istočne vjeroispovijesti iz hrvatskih krajeva«, što je bacalo novo svjetlo na hrvatsko-srpske odnose u redovima austro-

-ugarske vojske, odnosno u sklopu razvijanja jugoslavenskoga pokreta. Dakako, Horvat je iskoristio priliku da iz kuta svoga shvaćanja pravaštva, napadne hrvatske Jugoslaveni u domovini i inozemstvu kao onu skupinu koja, nastojeći stvoriti neovisnu jugoslavensku državu, nanosi štete hrvatskom položaju, koji je po njemu bilo najbolje rješavati u Austro-Ugarskoj.

Interpelacija je kronološki pratila događanja među zarobljenicima, zaključno s promjenama nastalim Veljačkom revolucijom i uspostavom vlade Pavla Miljukova, koja je u određenoj mjeri revidirala odnos prema Srbiji i dragovoljačkom pitanju. Primjeri stradanja zarobljenika otada više nisu bilježeni. Horvat u interpelaciji nije govorio o vojnim zarobljenicima na talijanskom bojištu, koji su također razmatrani za uključivanje u novoustrojene jugoslavenske postrojbe, a pritom nisu doživljavali sudbinu kao oni u Rusiji. Protumačio je kako su različita izvješća utemeljena na iskazima vojnih zarobljenika u Rusiji dolazila do njega preko Crvenoga križa. Dio obavijesti dobivao je i preko onih vojnika koji su bili vezani uz pravašku stranku. Među izvore podataka spomenut je glinski odvjetnik i tamošnji prvak pravaša Mirko Puk, za rata natporučnik 25. domobranske pješačke pukovnije (str. 23-24). Zbog kasnije notorne uloge Puka u odnosu prema Srbima u Drugom svjetskom ratu, bilo bi dobro ustanoviti što se s njime događalo u Rusiji. Ovdje samo navedimo publicista Josipa Horvata, koji je isto tako bio u ruskom zarobljeništvu i zapravo je imao osjećaje prema jugoslavenskom idealizmu. Prema njegovu zapisu masakr u Odesi doista se

dogodio. Horvat je napisao: »Sve je to bilo nalik na nevjerojatan sablastan san. Prva je misao: da je sve to pakostan falsifikat, možda iz Pukove kuhinje, no žigovi su ispravni, rukopis je poznat (...). Nema razloga za ne vjerovati. Razgovori su sad postali mučni. U atmosferi se nadá iznenada otkrilo jezivo bespuće. Od političke strane krize gora bijaše čisto ljudska strana te dobrovoljačke drame. Dosad je za omladinu Austrija bila pojam despocije, tamnice, simbol joj bijaše u tim godinama vojarničko dvorište s kestenima, o koje vješaju nepokorne vojnike. Jugoslavenstvo bijaše pojam slobode, čovjeka, poštivanja prava ljudskoga dostojanstva, a sad eto: batine, strijeljanje, nepriznavanje političkog uvjerenja.« (*Živjeti u Hrvatskoj*, Zagreb 1984., 96.)

Pravaš Horvat u interpelaciji je zabljedio koje su posljedice mogle slijediti ako se ne razjasne događaji u vojnom okrugu Odesa: »Nitko se nije brinuo, kakve će posljedice imati takova nasilja na buduće odnošaje Srba s jedne, a Hrvata i Slovenaca s druge strane. Nema sumnje, da će svi oni ljudi, koji su bili u Odesi podvrgnuti takovim nasiljima, ostati dugo i dugo vremena zakletim neprijateljima Srbije i srpskoga naroda« (str. 37-38). U završnom dijelu ponovo je naveo izjave vojnika iz Hrvatskoga zagorja koji su prošli torture, pri čemu su se zavjetovali »osvetom krvnicima«, na što im je Horvat poručio da ne traže odmazdu, nego samo da svjedoče »kakvim posljedicama radja jugoslavenstvo i bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata« (str. 60). Svi ti podatci potiču na potrebu dodatnih proučavanja spornih situacija, radi shvaćanja onih dugotrajnijih procesa i pojedinih događanja koja su u

prvi plan stavljala nasilje i instinkte osвете, što je u nastavku 20. stoljeća imalo teške posljedice.

Navedena interpelacija nije imala većih učinaka. Još za Horvatova istupa u Saboru moglo se, po zabilježenim upadicama, utvrditi da je glavnu intonaciju u sabornici davala većina zastupnika sklona jugoslavenskoj ideji. U tom su smislu napali Horvata da interpelacijom samo narušava slogu »među braćom«. Sjednica je zbog reakcija zastupnika i mladeži sa saborničke galerije protiv interpelacije bila prekinuta. Nešto prije, u svibnju 1918., skupina zastupnika zatražila je da Horvat i njegov stranački suradnik Ivo Frank, budu ispitani zbog djelovanja »protiv ustavnog stanja u zemlji«. Saborski *ad hoc* odbor zaključio je da su obojica radili na uvođenju komesarijata. Tako je i pitanje o vojnicima skinuto s dnevnoga reda. Propast Austro-Ugarske i stvaranje nove države bili su još nepovoljniji okvir za objektivno bavljenje temom sudbine pojedinih vojnih zarobljenika u carskoj Rusiji.

Horvat je otvoreno prozvao hrvatske Jugoslavene koji su pod svaku cijenu htjeli slom Austro-Ugarske. Njegov je napad bio usmjeren na protivnike u domovini. Korijeni dragovoljačkog pitanja bili su ipak na drugom mjestu. Proučavanje gradiva emigrantskoga Jugoslavenskog odbora pokazuje da je njegovo vodstvo nastojalo organizirati južnoslavensku vojsku izvan granica Monarhije koja bi imala svoje vojno zapovjedništvo i u danom bi se trenutku ponovo vratila u svoje krajeve. Do toga momenta ona bi se mogla boriti na Zapadnom bojištu ili na dijelu Solunskoga bojišta protiv Nijemaca i Bu-

gara, ali u svakom slučaju ne bi išla u sukobe s austro-ugarskim postrojbama u kojima su vojevali Hrvati. Ideja vlastitih oružanih snaga bila je razumljiva u kontekstu ratnih zbivanja i očekivanja da se one na kraju rata nađu na pobjedničkoj strani. Međutim, razvoj situacije odvijao se na drukčiji način. Savezništvo sa susjednim zemljama, koje su proglašavale svoje ratne ciljeve na račun Hrvatske, imalo je svoju cijenu. U takvim okolnostima pokazalo se da je proklamirano ujedinjavanje s Kraljevinom Srbijom bilo ostvarivo samo uz kombinaciju pristajanja na diktate i popuštanja strani koja je po svojem statusu međunarodno priznatoga subjekta imala znatno povoljniji položaj. Srpskom državnom vrhu nije odgovaralo da Jugoslavenski odbor drži svoje oružane snage jer je Srbija, u očima međunarodne politike, trebala biti jedini čimbenik u južnoslavenskom pitanju koji ima pravo na status »regionalnoga« pobjedni-

ka i svega što je išlo uz izvršenje »pobjedničke pravde«. O slučaju u Odesi svjedoče nam i pojedini predstavnici Jugoslavenskog odbora (JO) u Rusiji (Potočnjak, Jambrišak, Mandić, Kolombatović), koji su kao zagovaratelji jugoslavenske ideje tvrdili da se stvari nisu odvijale prema njihovim zamislama. Po njima su snage otpora i nerazumijevanja prema jugoslavstvu bile višeslojne; od srbijanskih oficira do separatističkih elemenata među Hrvatima i Slovencima. Jambrišakovo pismo od 27. studenoga 1916. za Antu Trumbića, upućeno iz Odeze u London, govorilo je o polovičnim saznanjima koja su vladala među članovima JO-a. Tako je Jambrišak preporučio da se u Rusiju pošalju oficiri kojima »jugoslavensko pitanje nije terra incognita«, pa je među njih uvrstio i Dragutina Dimitrijevića Apisa, koji je sljedeći mjesec bio uhićen zbog optužbe za organiziranje atentata na regenta Aleksandra I. Karadorđevića, u rujnu 1916. godine (vidjeti dokument u Arhivu HAZU, fond Jugoslavenskog odbora, 35/251). Od samih početaka dobrovoljačke divizije vidio se nemar prema okupljenim vojnicima koji su bili slabo opremljeni i hranjeni. Zabilježeni su i primjeri zlostavljanja hrvatskih vojnika koje je provodio zapovjedni kadar srpskih oficira, pristiglih s Krfa. Ni slanje na bojišta onih koji su pristali uči u dragovoljački sastav nije prošlo bezbolno, jer su mnogi stradali u borbama protiv bugarske i njemačke vojske u Dobrudžu. Te su postrojbe doživjele ogromne gubitke. Glavni predstavnik Jugoslavenskog odbora u Rusiji, Ante Mandić, u svom je izvješću tada potišteno zapisao: »Još više: ja sam mnijenja da odbor nema ni najmanje pra-

vo, da laskomno stavi na kocku život tolikih zemljaka, ako nema absolutnih garancija, da je korist, koju će opća naša stvar imati, biti dostatan ekvivalent za gubitak ovih naših života. U Odesi počinjen je nad odredom zločin, inače se ne mogu izraziti. A ako odbor ostane kod svoje dosadašnje taktike prema njemu, to je jasno, da postajemo i mi svi direktni sukrivci tog zločina.« (*Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb 1956., 235.) O zločinu se za jugoslavenskih država nije sustavnije istraživalo. Ipak, da je situacija bila ozbiljno zategnuta, potvrđuje pisanje *Vojne enciklopedije*, gdje u natuknici »Dobrovoljci« (sv. 2, Beograd 1959., 562) autor Živorad Kostić tumači da je osnovan »u Odesi poseban Srpski dobrovoljački korpus (u januaru imao je 914 oficira i 42 260 podoficira vojnika)«, ali je »zbog velikosrpske politike koja je sprovođena u korpusu, opšteg vrenja i revolucionarnog raspoloženja, pokušaja prinudne mobilizacije zarobljenika, šovinstičkih ispada pojedinih starešina, rada austrofilskih agenata i separatističkih težnji pojedinih grupa, došlo krajem 1916. do političke krize u korpusu i osipanja«. Čitanje između redaka razotkrivalo je pozadinu prisilnoga mobiliziranja austro-ugarskih zarobljenika.

Miroslav Krleža, nezaobilazni autoritet intelektualne javnosti, napisao je u *Deset krvavih godina i drugi politički eseji* da je o Odesi »već davno trebalo napisati jednu historijsku studiju«. Premda ovom knjigom nisu utvrđene sve bitne činjenice, koje bi ponudile pouzdan odgovor na ključna pitanja o tom što se doista dogodilo na zapadnim obalama Crnoga mora, ona je iznova otvorila vrata o

tragičnim događajima. Ostaje, kao i u mnogim drugim slučajevima, otvoreno pitanje broja žrtava. Točan broj stradalnika nikad nije ustanovljen. Procjene o broju žrtava, koje se kreću u rasponu između 10 000 i 30 000, neargumentirane su i čine se neizmjerljivo visokima. Neka buduća, sustavna istraživanja u ruskim i ukrajinskim arhivima, dakako, uz sustavnije pretraživanje Vojnoga arhiva u Beču, arhiva u Beogradu i onih u Hrvatskoj, trebala bi nas dovesti do utvrđivanja približno stvarnoga broja ubijenih vojnika i svih okolnosti koje su dovele do njihova stradavanja. Na taj bi se način mogli pronaći odgovori na nepoznanice i, kako je točno napisao marljivi priređivač knjige, popuniti jedna od »velikih rupa« hrvatske povijesti. Ova je knjiga pružila dovoljno podataka da se mogu izvesti nepobitni zaključci o teroru nad hrvatskim i nekim drugim vojnim zarobljenicima, koji su kulminirali ubojstvima, i time dala poticaj za novo istraživanje te podsjetila na žrtve običnih vojnika u dalekoj Odesi.

- *Stjepan Matković*

Jovan M. Jovanović Pižon,
Dnevnik (1896—1920), prir.
Radoš Ljušić i Miladin
Milošević, Prometej,
Radio-televizija Srbije, Novi
Sad — Beograd, 2015., 721
str. (ćir.)

Objavlivanje dnevničkih zapisa Jovana M. Jovanovića Pižona vrlo je vrijedan pri nos za povjesničare, napose za one koji se bave Prvim svjetskim ratom i žele proniknuti u dubinu diplomatskih manevriranja. Jovanović je bio istaknuti srbijanski diplomat, koji je kratko vrijeme uoči rata bio ministar vanjskih poslova, a zatim i poslanik u Beču, gdje je i dočekao vijest o Sarajevskom atentatu. Za vrijeme rata (od 1916.) bio je poslanik u Londonu. Iz tih podataka nedvojbeno proizlazi da je Jovanović bio bitna karika u mehanizmu diplomatskoga sustava Kraljevine Srbije. Na položaju u Velikoj Britaniji intenzivnije je surađivao s članovima Jugoslaven-skog odbora (JO) i s njima kontinuirano zagovarao radikalno rješenje Austro-Ugarske, držeći da ona mora nestati s političke karte Europe. Pri tomu je Jovanovićev *credo* bio da bi opstanak Habsburške Monarhije značio da će »Srbiji biti teško živeti u starim granicama, bez mora, okružena neprijateljem, osuđena da vegetira« (394). Stoga je zanimljivo, iz hrvatskoga kuta, pratiti Jovanovićev *Dnevnik*, jer on baca više svjetla na to kako su se pojedini političari iz upravnih jedinica Hrvatske, Dalmacije, Istre te Bosne i Hercegovine, uključili u pokret za rušenje Dvojne Monarhije i jugoslavensko ujedinjenje, nakon što su otišli u političku